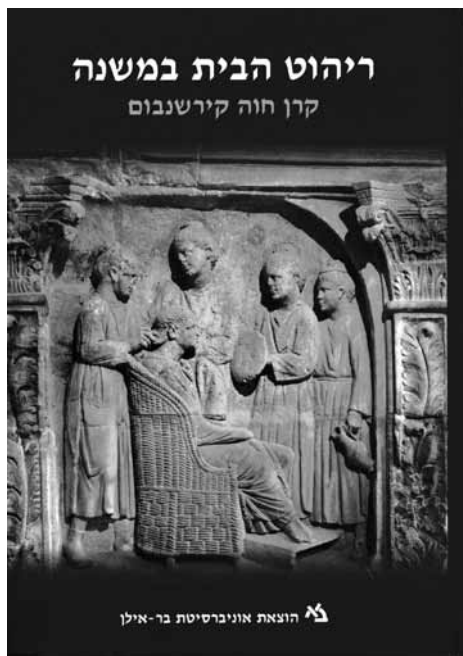

זאב ספראי

חקר התרבות החומרית?

קרן חוה קירשנבום, ריהוט הבית במשנה, רמת-גן:
אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ד, 342 + viii עמ'

הספר מתמקד, כשמו, בריהוט הבית. ריהוט הוא מונח מודרני שכמעט אינו מצוי בספרות חז"ל.¹ המונח אינו כולל את ציוד המטבח (תנור, כירה, מטחנה) – הבחנה זו ברורה בעולם המודרני, אבל היא אינה קיימת במקורות שבספרות חז"ל או בספרות הרומית. פרטי ההגדרה של ריהוט כמובן משתנים ובלתי מוגדרים. למשל האם מנורה עומדת היא רהיט? מכל מקום הספר עוסק ברהיטים הרגילים: כיסאות, מיטות, שולחנות וארונות לסוגיהם. המחברת אינה שואלת את השאלה מה

התרבות החומרית של תקופת המשנה והתלמוד היא אחד התחומים המוזנחים במחקר, נושא שהפרשנות המסורתית התעלמה ממנו כמעט לחלוטין. 'סוג כלי' הוא הסבר שכמוהו ניתן למצוא הן בפרשנות המסורתית והן בספרות המחקר המודרנית. התחום מצוי במקום מפגש מעניין בין הספרות בכלל וספרות חז"ל בפרט לבין הארכאולוגיה, ומשולב בו מחקר לשוני (עברית, ארמית, יוונית וקצת לטינית). בשל היעדר עיסוק רציף ומעמיק בתחום זה מסתפקים בספרות הארכאולוגית בהגדרות כגון 'ידידת של כלי מתכת'. כלי החרס מכונים קנקן, חבית או פפית, מונחים שעבור הארכאולוגים יש להם אולי משמעות מוגדרת, אבל אין להם קשר הכרחי למונחים הקדומים שבהם השתמשו חז"ל. הספר שלפנינו הוא תרומה חשובה לצמצום הפער המחקרי בתחום תשתית זה ולהסברת פרטים משמעותיים רבים, חלקם פשוטים ורובם מסובכים.

באופן טבעי הפרק הראשון מוקדש למתודולוגיה של חקר התרבות החומרית; אני מעדיף לעסוק בנושא זה בחלק השני של הדיון.

1 אך ראו: שיר השירים א, יז; וכן: שיר השירים רבה א, ב.

היה ריהוט הבית, אלא מתמקדת ברשימת רהיטים הכוללת את רוב הרהיטים הנזכרים בספרות חז"ל. כל פרק מפרקי הספר עוסק ברהיט אחד, על סוגיו השונים הנזכרים במקורות: השולחן והטבלה; הכיסא; המיטה וכליה; שירה, תיבה ומגדל, שהם כלי האחסון העיקריים הנזכרים במקורות. כל פרק מחולק לפרקי משנה, העוסקים כל אחד במונח אחד. למשל פרק הכיסא עוסק בכיסא הרגיל, בקתדרה (כיסא למכובדים), בכיסא כלה (שכמובן איננו ממש רהיט ביתי), בתרנוס (שלדעת המחברת הוא שרפרף), באפיפודין (שלדעתה הוא שרפרף מתקפל) ובספסל. נותרו מונחים מספר שלא זכו להסבר, כגון חמור,² אך הסעיפים החסרים מעטים מאוד.

בכל פרק המחברת דנה בכל כלי וכלי. כל מקור מצוטט במלואו, כל הפירושים שהוצעו במחקר המודרני ובפרשנות המסורתית מובאים במפורט, בדרך כלל בצייטוט. לאחר מכן נבחנים הפירושים, והמחברת מציעה לבסוף את ההסבר הנכון לדעתה, לא לפני שהיא פורסת את האפשרויות השונות. במקרים רבים אכן כל מקור מוסף פרטים ומאפשר בירור, ולעתים הפירוש פשוט וברור. כך למשל הדיון בספסל (עמ' 125-140). במקרה זה הבירור פשוט: ספסל הוא רהיט ישיבה מוארך שיושבים עליו שני אנשים, שלושה או יותר. למסקנה זו השלכה ישירה על פירוש המשנה שמדובר בה בספסל שישבו עליו שלוש נשים והתגלה עליו כתם דם, וכולן טמאות.³ היו מהראשונים שפירשו שהנשים ישבו זו אחר זו. ברם מכיוון שאנו מבינים שהדוגמה של ספסל הובאה משום שזה הרהיט הטיפוסי שיושבות עליו נשים מספר יחדיו, הרי גם במקרה הנדון מדובר בנשים שישבו יחדיו ואחת מהן הייתה טמאה. במקרה זה המחברת מזכירה את הבעיה הפרשנית ברמז. במקרים אחרים ההשלכות הפרשניות מופיעות במפורש.

בהמשך הדיון בספסל המחברת עוסקת בשימושו, מלבד ישיבה או שכיבה. למשל היא מסיקה שהספסל שימש גם להנחת סחורה. זאת היא לומדת, ובצדק, מהתוספתא: 'יושבין על ספסל של גוים בשבת [...]'.⁴ לדעת המחברת אסור לשבת על ספסל של גוי בשבת מפני שהוא מנהל את המסחר על הספסל, וישיבה של יהודי לצדו נתפסת כשותפות למסחר. כך הסביר כבר התלמוד הבבלי.⁵ במקרה זה עדיין יש לשאול אם מוכרחים להסיק שהסחורה הייתה מונחת על הספסל; הרי ניתן לפרש גם שהנכרים עסקו בדיבור בענייני משא ומתן, וכבר בכך נראה היהודי כשותף, אף אם הסחורה לא הייתה מונחת על הספסל.

אחד האמצעים המשמשים את המחברת בבירור מקצת הנושאים הוא דיני טהרה. חלק נכבד מהדיונים בספרות חז"ל המאפשרים להבין ולזהות כלים עוסקים בדיני טהרה. כך למשל המחברת מפרשת את המונח טְנִי במשנה 'כְּסוּי טְנִי של מתכת של בעלי בתים רבן גמליאל מטמא וחכמים מטהרין, ושל רופאים טמא'.⁶ לדעתה טני הן דלתות קופסה או ארונית, ובארון הרופא שימשה הדלת עצמה ככלי, ולכן היא טמאה (עמ' 304). אך הטני של הרופאים הוא קופסת מכשירים רפואיים, וקופסאות כאלה שרדו בחפירות וכן בציורי מצבות.

מבחינת חקר התרבות החומרית הלכות טהרה מאפשרות להבחין בין כלי תקני, שמקבל טומאה, לבין כלי בלתי תקני, וביניהם לבין כלי מאולתר, שמעמדו בין שני הסוגים הקודמים.

לא תמיד הדברים מסתדרים, ואני מרשה לעצמי להציג פרט אחד שבו אני מציע דרך

2 משנה, כלים יח, ג.

3 משנה, נידה ט, ג.

4 תוספתא, מועד קטן ב, יד (מהדורת ליברמן, עמ' 372).

5 בבלי, פסחים נא ע"א.

6 משנה, כלים יב, ג.

ומעביר אותה ממקום למקום, ומכיוון שאיננה קבועה, אין היא נחשבת כלי עד שייחד לה מקום. כך עולה לדעתי אף מברייתא אחרת העוסקת בסוגי מיטות; על אחד מהם נאמר בה: 'ושל מלבני בני לוי טהורה מכלום'.⁹ גם המחברת מסכימה שזו הרחבה של המשנה העוסקת במפורש במיטות.¹⁰ וכן שנינו: 'מלבן שנתנו על לשונות רבי מאיר ורבי יהודה מטמאין, רבי יוסי ורבי שמעון מטהרין. אמר רבי יוסי, מה שנה זה ממלבני בני לוי שמלבני בני לוי טהורין'.¹¹ אם כן מלבני בני לוי בעצם ראויים היו לקבל טומאה, משום שהם כמלבנים שנתנו אותם על לשונות, כלומר הניחו את מלבן המיטה על בליטות מתכת.

על כן קשה לי לקבל את הסברה של המחברת שמלבני בני לוי הם כלי נגינה. הצעתה קשה מסיבות נוספות. למשל אם זה כלי מיתר, מה בינו לבין כינור או נבל רגיל, המקבלים טומאה? הרי ודאי שזה כלי לכל דבר.

ברצוני אפוא להציע פתרון אחר. לא רק מלבני בני לוי אינם מקבלים טומאה אלא גם מטפחות שבהן עטפו את כליהם¹² וכן נבלי בני לוי. איננו יודעים איזה נבל היה במקדש, אבל ודאי שהיה כלי לכל דבר. אשר למטפחות, הרי מטפחות ספרים ומטפחות סתם מקבלות טומאה.¹³ עוד אעיר שעטיפת הכינור היא שמירתו. הברך במיוחד, ומן הסתם יוצר במיוחד לשם כך. שמירת הכינור היא אפוא מלאכתו, ולכן הוא אמור לקבל טומאה. ציטטתי לעיל את דברי ר' יוסי, שהדגיש שמלבני כלי לוי אינם מקבלים טומאה אף על פי שכלי דומה מקבל טומאה, ור' יוסי תמה על כך. נראה לי שבכך הפתרון. בכל הנוגע למקדש עשו

בדיקה שונה מזו של המחברת. המשנה קובעת: '[...] ונקליטי המטה, וחמור, ורפוי טהורין. אין טמא אלא מטה ומלבן, ומלבני בני לוי טהורין'.⁷ המחברת דנה כמובן בנקליטים, מפרשת אותם לאור ציורים רומיים של מיטות עם מתקני כיסוי, ומתחבטת ארוכות ב'מלבני בני לוי'. מלבן הוא בעיקרון מסגרת עץ ריבועית או מלבנית, והמיטה עשויה ממלבן כזה. המחברת מניחה שאם מלבני בני לוי טהורים – סימן שאין הם כלי ממש.

המחברת סוקרת את הפרשנויות ולבסוף מציעה שזהו כלי מיתר מוזיקלי בצורת מלבן ומביאה ראיות מספר. במקרה זה היא מציעה הצעה חדשה בלי להסביר מה קשה לה בפירושים הקיימים.

אחת הראיות לשיטתה מצויה בתוספתא: 'מטפחות בני לוי טהורות, כיוצא בו בעל הבית שעשה מטפחות לחפות בהן כתלים ועמודין טהורין. מלבני לוי טהורין, כיוצא בו בעל הבית שעשה מלבן להיות נותנו ממיטה למיטה, ומאבוס לאבוס טהור [...] שאינו עושה מלאכה בגופו'.⁸ מטפחות הן במקרה זה וילון; וילון על קיר איננו כלי, וכן 'מטפחות בני לוי'. מן הסתם בני לוי עטפו במטפחת את כלי הנגינה שלהם, ואין זה תיק אלא חיפוי, ולכן איננו כלי. לדברי המחברת 'קטע זה לקוח מתוך קובץ שנמנים בו כמה כלי נגינה' (עמ' 180), ולפיכך גם מלבני בני לוי הם כלי נגינה. לא הבנתי טיעון זה, שכן המחברת מביאה את רשימת הנושאים, ואין בה כלי נגינה, ודאי לא רק כלי נגינה. יתר על כן, מלבני בני לוי מושווים לכל מסגרת מיטה שאיננה קבועה אלא ניידת; בעל הבית מכין מסגרת כזאת ללא רגליים

7 שם יח, ג.

8 תוספתא, כלים, בבא מציעא ה, ט (מהדרות צוקרמנדל, עמ' 584).

9 תוספתא, כלים, בבא בתרא ב, ט (מהדרות צוקרמנדל, עמ' 592).

10 משנה, כלים כד, ח.

11 שם יח, ד.

12 שם כד, יד.

13 שם; שם כט, ב; בכלים כח, ד מחלוקת בסעיף משנה של אותה הלכה, ורבן גמליאל מטהר בכל סוגי המטפחות.

ענייני הטומאה והטהרה במקדש חייב אפוא תמרון לא פשוט. הדילמה של שמירת טהרה במקדש באה לידי ביטוי בפולמוס הבין־פְּתִי על הטבלת המגורה, שהצדוקים התנגדו לה.¹⁵ הצדוקים גם סברו שספרי תורה אינם מטמאים, משום שסירבו לקבל את הכלל שקדושה יוצרת חובת נטילת ידיים.¹⁶ הם הקפידו בטהרה יותר מהפרושים, אך הקפידו עוד יותר בכבוד המקדש, ושללו כליל אפשרות שהמקדש ייטמא.

ויכוח חי על נושא זה, ללא הדגשה של הוויכוח הכתתי, מצוי במסורת נוספת: 'אמר רבי שמעון בן עזאי: מעשה שנמצאו עצמות בירושלם בדיר העצים, ובקשו חכמים לטמא את ירושלם. אמר להן רבי יהושע: בושת היא לנו וכלימה שנטמא את ביתינו, איה מיתני מכול? איה הרוגי נבוכדנצר? איה הרוגים שנהרגו במלחמה ועד עכשיו? אבל אמרו ודאי טמא ספק טהור'.¹⁷ הוויכוח אינו רק הלכתי אלא נוגע במישור העקרוני – האם יש להקפיד על הפרטים ולהחמיר כדי שבית המקדש יהיה טהור מעל ומעבר לכל ויכות, או להפך, להימנע מלעורר שאלות ולהחליק את הבעיות?

ויכוח כזה היה גם על אמת המים לירושלים.¹⁸ בדרך כלל ההסברים המוצעים בחיבור שלפנינו סבירים; חלקם מקובלים מכבר, אך יש בספר גם הרבה הצעות חדשות. למרות המחלוקת הנקודתית שהעליתי, הספר בכללו ראוי לכל שבח. הוא דוגמה טובה לדרך המחקר של תרבות חומרית השגורה כיום, אף שכמובן, כמו בכל חיבור מסוג זה, ניתן לחלוק על פרט זה או אחר. המחברת פורסת את המתודולוגיה של המקצוע בפרק המבוא. אין לי ביקורת על פרק זה,

חכמים כל מאמץ שלא לטמא. הדוגמה הטובה לכך היא נבלי בני לוי – המשנה קובעת: 'נבלי השרה טמאין, ונבלי בני לוי טהורין'. כל המשקין טמאין, ומשקה בית מטבחיא טהורין. כל הספרים מטמאין את הידים חוץ מספר העזרה'.¹⁴ לכל אחת מההלכות מקבילות והנמקות שונות, אך לדעתי לפנינו שלושה כלים הנמצאים במקדש, והם אינם מטמאים. בתוספתא שצוטטה לעיל מובאת שלישייה אחרת: 'מטפחות בני לוי טהורות [...] מלבני לוי טהורין', ואליהם מצטרפים הנבלים שבמשנה. התוספתא העניקה להלכה זו הסבר שונה, הקשור למבנה המשפטי הרגיל של 'משמש למלאכה', ופרשנות משפטית מאוחרת מעין זו מצינו בתוספתא כמה פעמים.

לפנינו אפוא שלוש הלכות שבהן הקלו בטומאה במקדש. באופן כללי הקפידו כמוכּן במקדש על טהרת הקודש, שהיא מדרגת הטהרה החמורה ביותר. עם זאת בחיי היום־יום הקלו לפעמים כדי שהמשימה תהיה אפשרית, וצורכי המקדש דחו מעט חלק מדיני טהרה. כך גם בהלכות שבת. באופן כללי המקדש וצרכיו דוחים את שמירת השבת: במקדש מקריבים קרבנות בשבת, מקטירים קטורת ועוסקים בעבודה הכרוכה בהבערת אש ובשאר איסורים. אי לכך נאלצו לקבוע במקדש נהלים וגבולות להיתרי שבת אלה. חכמים כהרגלם ראו עצמם שותפים מלאים למהלך הלכתי זה; יתרה מזאת, נוסח הדברים מעיד שחכמים ראו עצמם כמעצבי ההלכה במקדש, והניחו שהמקדש מתפקד ברוח עולם ההלכה המקובל עליהם. בפועל אנו יודעים שלמערכת היו שותפים (בכירים) נוספים מבין הצדוקים, שהחמירו בהלכות טהרה. ניהול

17 תוספתא, עדיות ג, ג (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 459). הסיכום ההלכתי מצוי במשנת עדיות ה, ה; אהלות טז, ה. על ההלכה עצמה יש מחלוקת תנאית מפורטת. משנה, ידיים ד, ז.

14 שם טו, ו. 15 תוספתא, חגיגה ג, לה (מהדורת ליכרמן, עמ' 394); ירושלמי, חגיגה ג, ח (עט ע"ד; טור 799). בפרטי עמדת הצדוקים חלקו חוקרים, ולא ארחיב בכך.

16 משנה, ידיים ד, ו.

שבפרובינציות אחרות? למשל אני מתרשם שהמיטה שתיארו חז"ל היא בעיקר מיטה מתקפלת ולא המיטה הקבועה המופיעה בציורים הרומיים ובמצא הארכאולוגי הרומי, שהיא המיטה עם הנקליטים. אני מתרשם גם שבבית הארץ-ישראלי היה פחות ציוד מכפי שהיה בבית הרומי. דוגמה לכך היא המטבח – בכל בית רומי 'הגון' היה מטבח, ואילו בארץ-ישראל לא היה מטבח, והבישול התבצע בחצר; גם אין מילה עברית המקבילה למטבח היווני.

3. כיצד נראה ציוד חדר המגורים²⁰ הארץ-ישראלי? האם דיני טהרה השפיעו עלי? האם החדר בארץ-ישראל דמה לזה שבסוריה?

4. האם שמות הכלים מקורם בשפות שמיות או בעיקר בשפות זרות?

5. האם ניתן לפרש ולזהות בעזרת ספרות חז"ל רהיטים שנמצאו בארץ? האם אנו מוצאים חלקי מתכת המתאימים לאותם כלים?

6. האם יש מארץ-ישראל ממצא מצויר? אין ספק שיש ציורים של כלי המקדש ושל כלים חקלאיים, אך אני מכיר רק ציורים מעטים מאוד של ריהוט ביתי מארץ-ישראל. מה יש ללמוד מכך? 7. חוקרי תלמוד אמונים על ביקורת הטקסט –

ביקורת נמוכה של חילוף נוסחאות וביקורת גבוהה. בתחום התרבות החומרית מתודולוגיה זו נראית מיותרת, אך ניתן להביא דוגמאות מספר להידושים הנובעים גם מעיסוק זה במקורות התנאים. בספר שלפנינו לא מעט חידושים כאלה. רשימת שאלות זו היא כמובן ראשונית. תפקיד החוקר להעלות שאלות מעבר לשאלת הזיהוי של הכלים, וכמובן לא על כל כלי אפשר לשאול את השאלות הללו.

עם כל זאת הספר שלפנינו ראוי לכל שבח; הוא משתמש בדרכי המחקר המקובלות, והמחברת מצליחה בדרך כלל להציע פתרון מתקבל על הדעת ומסתבר לאור הנתונים ההלכתיים לדקויותיהם.

הוא מייצג אל נכון את המקובל בעולם המחקר. עם זאת יש מקום לביקורת, ואפילו חריפה, על דרכי המחקר המקובלות. המחברת מציגה את ראשון החוקרים בתחום, שמואל קרויס, ואת ספרו הגרמני והעברי,¹⁹ וקובעת שבעצם אנו משתמשים במתודה שנקט: בדיקת המקורות, הספרות יוונית, הממצא הארכאולוגי והלשון היוונית. אלא שמאז ראשית המאה העשרים התרבו הממצאים, ידיעת הארכאולוגיה השתפרה, ואנו יודעים להשתמש טוב יותר במקורות חז"ל, בקיאים יותר ביוונית, ומבינים טוב יותר את התפתחות ההלכה. מכל מקום סיכומה של המחברת נכון ומייצג את המציאות המחקרית, אבל מדכא למדי: האם באמת אין בידינו להציג שאלות נוספות? האין לנו כלי מחקר חדישים?

אני מנצל את הבמה הנוכחית כדי להציע כמה כיווני בדיקה שטרם נעשה בהם שימוש, ושעשויים להפוך את המחקר למשמעותי יותר. בראש ובראשונה עומדת לרשותנו הארכאולוגיה הארץ-ישראלית, שלא עמדה לרשות חוקרי העבר. המחברת מנצלת כמובן את הממצאים מארץ-ישראל, אך בכך לא די. יש לשאול שאלות נוספות, למשל:

1. האם כלל הממצא מספרות חז"ל הולם את המצוי בארץ? האם ניתן למצוא בממצא למשל שרידי מיטות כגון אלה המופיעים במקורות? הבדיקה אפשרית כמובן בעיקר בכלי מתכת או במרכיבי מתכת.

2. האם כלל הממצא הארץ-ישראלי – השאוב מהמקורות ומהמחקר הארכאולוגי – זהה לזה

19 ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, א-ב, אודסה ותל-אביב תרפ"ד-תש"ה; S. Krauss, *Talmudische Archaeologie* I-III, Hildesheim 1966
 20 ראו למשל ספר העוסק בתקופה אחרת: R.M. Michèle Daviou, *Houses and Their Furnishings in Bronze Palestine*, Sheffield 1993